

La transformació de l'educació i del país: la Costa Rica de Josep Figueres Ferrer

Josep M. Figueres

Poques vegades un home ha deixat una petja tan forta i llarga, en la història d'un país com el que ens ocupa, amb un aspecte cultural, educatiu. És el cas de Josep Figueres, don Pepe, o sigui, José Figueres Ferrer, a Costa Rica, país en el qual va impulsar l'educació ajudant a configurar una societat que esdevé, al nostre parer, modèlica, en relació al context dels seus veïns, noms que fan tremolar: Guatemala, Honduras, Panamà, Nicaragua... Costa Rica té uns trets ben específics, a diferència dels països veïns, on predomina la violència i la inseguretat, la corrupció i el desgovern. Així, té aspiració i voluntat de legalisme, ordre, convivència, seguretat... Només un detall: els carrers són batejats d'una manera molt coherent, a diferència dels països veïns. Els viatgers i viatjants ja ens entendran. De dir: "calle 1, número 20" a dir "al lado de la gasolinera al norte 30 varas", hi ha tot un món.

EVOLUCIÓ DE L'EDUCACIÓ A COSTA RICA

Des de la independència, el 1821, fins a l'actualitat s'ha seguit un procés de reflexió i debat que ha portat a un creixement constant i a la bona situació general, a diferència de la zona. L'ensenyament hi ha contribuït molt. El 1828 eren les municipalitats, les rectores de l'ensenyament secundari. Les dades del 1938 era que el país tenia només cinquanta-vuit escoles i el professorat pràcticament no tenia formació, però avui s'ha arribat a una preocupació generalitzada per l'educació, en el debat global complex, que és similar a l'europeu, atès l'interès de la població. Gràcies al cafè, i al turisme, l'economia fa un salt notable i creix la base material que possibilitarà una millora de la docència mitjana, la universitària, i, molt important, hom té consciència del seu valor i des de fa anys. Escriu *La Gaceta* del 31 de desembre de 1851: "Lo que el pueblo necesita es la instrucción primaria, sin la cual la industria, la agricultura y «todas las artes que dan al pueblo pan y trabajo» no podrían progresar." Gradualment, l'Estat anirà minvant la influència hegemònica de l'Església, però no sempre podrà disposar dels recursos, tot i tenir les idees clares en aquesta voluntat de separació. Així, el 1869, es fixen prioritàries tres facetes en el pla del govern: camins, hisenda i instrucció.

Una dada positiva serà l'alfabetització de la dona. Figueres els facilità el vot. L'educació femenina fa un salt espectacular en un segle. A la segona meitat del segle XIX era absent. Només una petita minoria hi tenia accés. El 1847 es crea una escola de magisteri per a noies perquè puguin ser mestres i influeixin millor en les nenes. La Ley de instrucción común (1886) fixa que la dona ha de ser formadora, contradicció liberal, com a Europa tanmateix; és a dir, ha de formar els fills, però ella no té drets, ni de vot encara, ni de participació política. Cal dir que, després de la dictadura del general Guardia (1870-1882), l'Administració, el poder de l'Estat, s'expandeix i es vol modernitzar. S'estableixen nous codis –civil, penal...–, augmenta el control –registre de naixements i defuncions– i s'estableix el sistema d'ensenyament primari centralitzat, secular, gratuït i obligatori. En

mig segle l'alfabetització és un fet. El 1920 la població masculina urbana sap llegir i escriure en un gairebé 90%, un 60% en el món rural. Les forces il·lustrades, advocats, periodistes, professors, metges, promouen els nous valors: educació, civisme, pau, convivència, higiene... que han d'impregnar el país. El rerefons és un sentit racial, la majoria de població és blanca després de les massacres espanyoles on es passà de gairebé mig milió d'indígenes a uns pocs milers.

Van convertir valors femenins en valors cívics, i el fet té mèrit, atorga el vot a la dona, però, fonamentalment, li dona respecte i igualtat i no amb discursos, sinó assumint les lleis per part d'ambdós gèneres. Josep Figueres va contribuir, i molt, a la igualtat social i de gènere, a l'educació de la població jove, a la millora moral del conjunt del país. Fill d'un metge i d'una professora catalans que van emigrar a Costa Rica, estudià al país i als Estats Units i es dedicà a negocis privats, s'implicà en política i després de conflictes, guerra i revolució, assolí el poder de la Junta de la Segona República els anys 1948 i 1949. Candidat del Partido de Liberación Nacional, guanyà les eleccions i fou president del 1952 al 1958 i del 1970 al 1974. Líder d'una esquerra democràtica, lluità alhora contra el comunisme i contra les dictadures militars, com la del veí Somoza. Un exemple del que seria la capacitat personal davant els conflictes col·lectius als quals vol aplicar lògica, seny, sentit comú, un pèl d'autoritarisme per assolir els objectius i amb capital polític fill de la seva autoritat i capacitat empàtica com a resultats de l'amor al país i la seva gent. El poble ho sabia. Actua sempre amb voluntat de servei i intentant d'afectar les profunditats del nucli, és a dir, l'economia. No tan sols la llei o aspirant a canviar una realitat amb mètodes democràtics, per aquesta raó impulsa la reforma educativa. És auster en la seva vida, bon empresari, amb vocació pedagògica i voluntat de millorar les condicions de vida. Rosa Serrano, que ha estudiat bé els catalans a Costa Rica i la figura de Figueres, escriu: "Como si lo dijera Don Pepe, «el país nunca podrá realizar una reforma social sobre bases de ignorancia». Les propone que Costa Rica, como país sin ejército, influya para que los países inviertan más en salud, educación y vivienda

para sus pueblos, y cada vez menos en armas y soldados. Figueres, aquel hombre que sabía de todo y no era experto en nada, no fue nunca comprendido por el pueblo que lo vio nacer, tal vez no lo habían analizado o, como él se definía, «soy un payés catalán empaquetado en Cataluña y nacido en los Andes».

La seva preocupació per l'educació era prioritària. No és casual que el 1948, en lliurar el quarter de Bonavista al Ministeri d'Educació per tal que fos un Museu Nacional, ho exposés nítidament: "El Ejército Regular de Costa Rica, digno sucesor del Ejército de Liberación Nacional, entrega hoy la llave de este cuartel a las escuelas, para que sea convertido en centro cultural. La Junta fundadora de la Segunda República declara oficialmente disuelto el Ejército Nacional, por considerar suficiente para la seguridad de nuestro país la existencia de un buen cuerpo de policía."

O sigui que aplicarien a salut i educació els costos. I altres mesures; per exemple, nacionalitzà la banca, gravà amb impostos el capital i esdevingué un dels presidents més rellevants de la zona i, sens dubte, el més carismàtic de Costa Rica.

Figueres és president tres cops. Dos en mandats després dels primers anys de la Junta, en què ocupa el càrrec màxim de responsabilitat. Els altres presidents posteriors, Mario Echandi (1958-1962), Francisco J. Orlich (1962-1966) i José Joaquín Trejos (1966-1970), aniran alternant la socialdemocràcia i el conservadorisme. Acabada la Segona Guerra Mundial, hi ha tot un debat sobre la importància de l'educació, àdhuc se'n parla com a inversió i sempre com a eina per a un desenvolupament integral i democràtic. Tot i les crítiques, Molina i Palmer no dubten a reconèixer que els dos milions de costa-riquenys eren un cas insòlit en una Amèrica Central dominada, als anys trenta, per les dictadures i els monopolis nord-americans, on la població vivia millor: esperança de vida als setanta anys, mortalitat del 20 per mil, alfabetització del 90%, seguretat social a gairebé el 75% del món laboral.

El 1949, Figueres, amb el rector de la UCR, Fernando Baudrit, i el degà de la Facultat de Filosofia i Lletres, Carlos Monge Alfaro, viatja a l'Havana a la reunió convocada per la UNESCO sobre la

problemàtica de l'educació. Aquesta acció palesa un objectiu. El 1953, Figueres, en assumir per segon cop la presidència, és ben conscient de la situació, i en el Missatge inaugural afirma: "Necesitamos un verdadero ejército de maestros, de sólida preparación. Necesitamos construir muchas escuelas. Necesitamos colegios secundarios y de enseñanza vocacional. Daremos respaldo a la Universidad, para que siga adelante [...] su obra de cultura superior. Apreciamos la ayuda que nos presta la UNESCO y nos proponemos cooperar con sus esfuerzos para la educación nacional."

Coincidim amb la doctora González García quan estudia l'educació com a procés generador d'identitat i defineix el sistema costarriqueny com a fortament institucional i legítimat, que segueix les pautes del pensament occidental i sota la bandera de la democràcia, la pau i la llibertat. El 1935 només el 18% dels infants no van a escola primària, les xifres als països veïns són notablement molt més altes. Després del Govern de Rafael Ángel Calderón Guardia, el triomf de Figueres té un objectiu: es proposa un "régimen educacional que forme un hombre íntegro y democrático, por lo tanto justo, solidario y libre". El 1949 crea el Ministeri d'Educació Pública. A l'informe de la UNESCO es destaquen tres aspectes com a problemes que cal solventar: l'educació a les zones rurals, l'ensenyament secundari i la formació dels docents.

Yamileth González constata el procés que hi ha al país de centralisme, ja que tot és a la capital; veu el poc impacte de l'Administració al camp. I, en el terreny educatiu, s'adona de la influència del clergue com a mestre i, quan arriba el mestre rural, té pocs estudis i actua davant els problemes més greus de desnutrició, parasitisme, violència familiar, falta de recursos didàctics... Es projecta un pla pilot i vint-i-cinc mestres s'incorporen a deu escoles a Turrialba. El mestre esdevé la porta de la modernitat; gradualment creixeran altres centres docents especialitzats que s'aniran implantant arreu del país: escoles de secundària, centres universitaris regionals, escoles d'adults, acadèmies informals...

Creixen iniciatives variades, com l'Escuela de Limpiabotas, amb el suport de monsenyor Víctor M. Sanabria (1953), o un col·legi per faci-

litar l'accés ràpid al món laboral. Són escoles de caràcter professional, els cicles formatius que diem a Catalunya, a Desemparado. Aquest clergue, preocupat per l'educació vocacional i el futur dels joves, va impulsar la formació professional i el 1952 es converteix en Escola d'Arts i Oficis. Aquest centre, amb el suport d'Aliança per al Progrés, va construir dos edificis més i en l'actualitat hi ha un miler d'estudiants.

La base de l'èxit fou la professionalització del docent amb la llei del 1955. Els 1.700 mestres en actiu podran ser reforçats amb estudiants a la Normal, cursos d'estiu per als mestres en actiu, formació per correspondència, etc. Tanmateix la situació és greu, igual que a secundària. La Universitat hi ajuda, vol contribuir-hi. El rector Rodrigo Facio proclama: "La Universidad ha venido expresando su preocupación por el estado de la segunda enseñanza y creo que debe seguirlo haciendo en el futuro."

S'actua en tres fronts i en tots tres hi ha millores. En els docents, l'alumnat i les instal·lacions amb una política de contacte amb famílies i població. Dels gairebé 3.000 mestres que hi ha el 1940, la meitat sense títol, s'arribarà el 1957 a gairebé 7.000 mestres, dels quals el 40% seran graduats oficials. La UCR va impulsar cursos per capacitar professors en actiu i, derivat de la reforma universitària, el 1957 es dona un to humanista a la Universitat i es millora aquesta labor de formació dels docents.

Es creen també organismes culturals, s'impulsen entitats diverses de formació, de la comunicació al teatre i fins a la cultura, amb iniciatives com el paper de la ràdio educativa, la labor del Ministeri d'Educació Pública, les revistes educatives, tot un conjunt d'iniciatives que, amb l'onada liberalitzadora que considera l'educació un servei opcional i no un dret fonamental, la irrupció de l'empresa que cerca beneficis a curt termini en el procés educatiu, fa que s'hagi de mirar enrere pensant com aleshores hi havia una dimensió de caràcter social i general i no es tendia a una educació privada, minoritària, classista que arriba a privatitzar i liberalitzar com paraules màgiques de solució, però que poden ensorrar el model general que ha tingut Costa Rica.

S'afirma que l'educació a Costa Rica ha anat lligada a la vida democràtica, però la societat costa-riquenya, classista com tota l'Amèrica hispànica, impulsa el model europeu: docència universal masculina a primària i selectiva posteriorment. Algú pot pensar que es tractava només de formar les forces productives i fins el 1940, segons Quesada, autor, amb Francisco Rivas, d'una obra pionera, *La educación fragua de una democracia* (1976), que, en un resum editat conjuntament per les dues grans universitats del país, diu que "hasta la década de 1940, la educación fue un factor de exclusión y no un factor que propicia y fomenta la participación requisito esencial de la democracia. A partir de 1940, la democracia costarricense empieza a transformarse y gracias al papel activo del Estado, y a la presencia de nuevos sectores sociales, la educación comienza a democratizarse; en particular, se expande la educación secundaria y la superior. Todo ese proceso de transformaciones tiene su culminación en 1949. En efecto, la Constitución de ese año disuelve el ejército y, en adelante, los gastos en las fuerzas del orden desciende radicalmente y los gastos en educación crecen enormemente. Además, se incorpora a la Constitución el capítulo Educación y Cultura, el cual establece como una función básica del Estado, la promoción de la Educación. Aprovechando una significativa fase de expansión económica, se inicia un proceso que José Figueres llamaría, *democratización de la segunda enseñanza*; la educación superior, por su parte, confirma la autonomía universitaria y adquiere la libertad de cátedra, ambos, pilares esenciales de su desarrollo. Igualmente, la Constitución de 1949 sienta las bases para el desarrollo de un sistema educativo articulado y profesionalizado en todos sus niveles, y si bien la tendencia no es lineal, empieza un amplio proceso de crecimiento cuantitativo y cualitativo de la educación costarricense".

Efectivament, en la nova Constitució es fixen drets i deures que palesen la importància de l'educació en el conjunt de la nació costa-riquenya que es preocupa de nous elements: llengües i cultures indígenes, educació integral en tot el sistema, universitat independent i amb reglaments i ajudes pràctiques, per exemple, els escolars

tindran ensenyament obligatori i també vestit i menjar a cura de l'Estat, educació per als adults, etc. La lectura de la Constitució és ben il·lustrativa, però ho és més, no la lletra del document, sinó el comportament diari dels polítics de voler-la aplicar en esperit i globalment no tan sols en allò que interessi a les elits.

FIGUERES I L'EDUCACIÓ

Héctor Pérez Brignoli escriu, referint-se al segon mandat de Figueres, quan és votat i no sobre quan té el poder resultat de la guerra civil que guanya: "La educación constituyó otra preocupación fundamental. Había que dotar de escuelas y colegios a las áreas rurales y se imponía la modernización de la universidad. En 1957 se aprobó la Ley Fundamental de Educación, la cual fue el marco del sistema educativo costarricense durante varias décadas. Rodrigo Facio, rector de la Universidad desde 1952 hasta 1961, emprendió la necesaria reforma en la educación superior. La institución había obtenido la autonomía gracias a la Constitución de 1949, pero necesitaba un campus adecuado y tenía que abandonar el viejo modelo de facultades profesionales. En 1957, los estudios universitarios se reorganizaron [...]. Figueres siguió de cerca este proceso de reorganización y lo apoyó en todo momento. Facio inclusive acompañó a Figueres en un largo viaje a Europa y aprovechó la ocasión para contratar a varios profesores extranjeros."

Figueres té una evident preocupació per la ciutadania. Les seves famoses *Cartas a un ciudadano* són un exemple conegut. Francisco Antonio Pacheco, en el pròleg de l'edició de la Universidad Estatal a Distancia del 2003, que reproduceix la primera del 1956, escriu: "Son pocas las obras, particularmente en Costa Rica, que sobreviven tanto tiempo con su valor casi intacto. Lo mismo que dije hace veinticinco años, con motivo de la publicación de la edición anterior, puede repetirse ahora, casi palabra por palabra. Quizá la única observación que habría que añadir es que el interés por el

autor, por José Figueres, ha crecido, se ha decantado, y la conciencia pública ha terminado por separarlo netamente del pelotón de personas ilustres de su tiempo. No en vano fue declarado masivamente, el político de su siglo."

En aquesta obra, la presència de l'educació és constant com a reflexió sobre l'obra de govern. Així, afirma: "Las diferencias educacionales son las más reales y las más trágicas entre hombre y hombre, como entre pueblo y pueblo. Para acabar con las desigualdades ofensivas, hay que acabar con la incultura. Es decir, hay que generalizar la educación; poner al alcance de todos los ciudadanos los medios de cultivarse. Eso implica un alto costo económico. Hay que producir más riqueza. Hay que aumentar el ingreso nacional."

Es té una percepció realista de la vida econòmica i les seves derivacions, vers la millora de les condicions de vida de la població, com l'educació, és clar; constata les diferències de gènere entre l'home i la dona i afirma que la veritable desigualtat social rau en l'educació que un i altre han rebut. Aspira a igualar l'educació i en les ciutats cartes diu: "Queremos la mejor educación posible, en todos los aspectos, para todos nuestros ciudadanos, aunque sabemos que esto implica una lucha a largo plazo. Queremos esa educación general, física, intelectual, artística y moral, que no viene solamente de la escuela, sino también del ambiente en que el hombre se cría o vive. Queremos establecer un nivel mínimo de cultura en todo nuestro pueblo, que corresponda al grado de civilización que la humanidad ha alcanzado hasta ahora. Y todo esto tiene un alto costo económico. Por eso damos tanta importancia a los planes de desarrollo, y al mejoramiento de los sistemas de trabajo. La cultura es una mercancía cara. El padre que ha educado a varios hijos, con recursos limitados, sabe lo que cuesta la cultura. Quién se ponga a pensar lo que costaría, en términos económicos, educar bien a todo un pueblo, comprenderá la magnitud del problema. Ese es nuestro problema. Los costarricenses de nuestro tiempo hemos prestado bastante atención a la enseñanza, pero muy poca a la cultura superior: al cultivo de las ciencias y las artes. Necesitamos más música, más pintura y escultura,

más filosofía, más poesía, más literatura. [...] Nos hemos ocupado mucho de alfabetizar a nuestro pueblo, de cultivar la democracia política y, recientemente, del desarrollo económico y social. Pero hemos descuidado la cultura superior. [...] Es necesario que nos acostumbremos a establecer esa relación: no se puede proporcionar cultura a todo un pueblo sin desarrollar su economía, porque la educación tiene un costo elevado; y no tendría mucho objeto el desarrollo económico de un país, si no se empleara principalmente en mejorar la calidad humana de sus habitantes.”

A la carta fundacional del Partit el 1951, i s'ha anat repetint, hi ha onze punts i el darrer és l'educació. Diu: “La educación debe ser el medio para formar un ser humano mejor, capaz de vivir y realizar plenamente los anteriores conceptos.” La inversió en educació palesa la voluntat de millora social general. El 1965 es crea l'Institut Nacional de Aprendizaje (INA) per oferir formació de tècnics de grup mitjà. En aquests anys, Costa Rica té un nivell baix d'analfabetisme i avança notablement vers l'educació superior, però la manca de tradició industrial limita la força del treball. Quan als anys setanta el país duplica la població, creixen les ciutats i Figueres té el tercer mandat, s'activa una política de suport als més dèbils, d'ajuda al ferrocarril i la cultura i l'educació reben una especial atenció. El 1973 hi ha la reforma educativa de primària i secundària que vol generalitzar l'educació, tot i que baixa, és clar, la qualitat, però és una resposta per a la creixent població.

Figueres crea una nova universitat a Heredia, tot i que modesta, segons Pérez Brignoli. La famosa frase “¿Para qué tractores sin violines?” (la mare de Figueres fou professora de música) manifesta la voluntat de millorar alhora l'agricultura i crear l'Orquestra Simfònica Nacional. Tindrà impacte la creació del Ministeri de Cultura, Joventut i Esports. Aquest mandat, esquitxat, però, per diversos escàndols, fou ric en projectes i realitzacions. Ara bé, la imatge del líder s'esquerda per les seves vinculacions amb financers nord-americans als quals havia demanat crèdits, particularment, per a les seves activitats, legítimes, privades com a empresari important.

El 1950, a la Conferència de l'Havana, hi adreça un missatge. És la Conferència Interamericana Pro Democràcia i Llibertat, on reitera la influència que tindrà l'educació per tal de millorar els polítics que els han de governar. Afirmar: "La educación es la inversión más directamente reproductiva imaginable. Todo paso adelante que en este sentido dé cualquier país de América contribuirá a ensanchar los horizontes políticos, económicos y espirituales del Hemisferio. El gran esfuerzo educacional realizado por los Estados Unidos sobre su población en lo que va de este siglo está hoy llenando de técnicos al mundo y va a tener un impacto sobre la cultura universal que hará palidecer al Renacimiento europeo."

Aquest text és molt representatiu. Tanmateix, no hi ha gaires escrits de Figueres, ni tampoc al·lusions a l'educació. N'hi ha més de dedicades al cafè, als preus o a altres aspectes econòmics que no pas al tema que ens ocupa. El president transformador, tanmateix, aplica de manera constant la voluntat de millora amb la creació d'escoles, imitant les d'aquella Segona República Espanyola, quan Marcel·lí Domingo parlava que s'inaugurava una escola cada dia. Figueres veu un país amb greus deficiències, amb taxes escandaloses d'analfabetisme, d'absentisme escolar, de pocs centres de primària i secundària. I, amb idees i recursos, maldà per millorar-ho, en un camí que ha tingut un procés de creixement i millora constant que tant s'ha preocupat dels menjadors escolars per als infants desnodrits com per la reubicació de la universitat.

POSTIL·LA FINAL

El sistema educatiu de Costa Rica és un dels millors d'Amèrica, les xifres ho palesen. I la seva Universitat té un nivell homologable als estàndards occidentals i superior, en moltes facultats, al de facultats europees. A Costa Rica es demostra com l'educació ha estat un factor de progrés social, d'igualació de la població, de mobilitat social. No ha estat només per l'acció de Figueres, ja n'hi ha antecedents

al segle XIX. El 1869, el Govern de Jesús Jiménez fixa la gratuïtat i l'obligatorietat de l'educació, però serà a la segona meitat del segle, després de la Constitució del 1949, quan l'ensenyament primari serà ple tant al món urbà com al rural. El resultat és un percentatge d'analfabetisme dels més baixos d'Amèrica, un 5%. Per norma constitucional, un 6% del PIB és per a l'educació.

Personalment pensem que Figueres, que el 1948 proclama la guerra contra la pobresa extrema, que el 1971 crea l'Instituto Mixto de Ayuda Social (IMAS) o l'Instituto Nacional de Vivienda y Urbanismo (INVU), vol que l'ensenyament transformi Costa Rica. No pot, però, resoldre-ho tot, encara que sembli que sí. Una dada sobre el seu govern. A *La pobreza de las naciones*, diu: "Es exagerada la diferencia entre un maestro de escuela primaria que gana 1.000 colones y uno de secundaria que gana 2.000 por mes." No obstant això, és el president, tot i les limitacions internacionals, com el finançament del país, o les limitacions interiors pels controls socials i les tensions polítiques. Desenvolupa una formidable labor per l'educació de les classes populars i és just reconèixer-ho en un context en què predominen els dictadors, de Duvalier a Trujillo, passant per Somoza i tants d'altres que enterboleixen l'àrea amb el beneplàcit dels Estats Units, tan perjudicials en focalitzar la història del Carib, com ha escrit el president J. Bosch. Malgrat no ser un intel·lectual, Figueres és un president que medita i publica. Bona persona, culte i honrat, treballador i senzill, estima el poble, treballa per ell i li dona el que pot, amb una posició, a voltes un xic autoritària, però amb respecte, i que ens l'acosta a la nissaga dels presidents com Cárdenas o Allende, demòcrates que maldaren pel bé del poble i no de l'oligarquia en el marc d'una democràcia en una república al servei dels ciutadans.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Sobre aspectes genèrics: Iván MOLINA i Steven PALMER, *Historia de Costa Rica* (San José: UCR, 2011); Juan Rafael QUESADA CAMACHO, *Educación en Costa Rica, 1821-1940* (San

José: Universidad Nacional / Universidad Estatal a Distancia, 1997); Yamileth GONZÁLEZ GARCÍA, "Educación diversificada y humanista para una democracia integral (1950-1970)", a Jorge Mario SALAZAR MORA (ed.), *Historia de la educación costarricense* (San José de Costa Rica: Editorial de la Universidad de Costa Rica / Editorial Universidad Estatal a Distancia, 2003).

També informes acadèmics com: "La Universidad y sus responsabilidades frente a la segunda enseñanza y los demás ciclos del proceso educativo nacional. Informe del rector", *Anales de la Universidad de Costa Rica* (1960). O bé estudis de to polític i social com els de Raquel BOLAÑOS, Emilia GAMBOA i Germán VÁSQUEZ, *Estudios sociales*, XI (2010); Héctor PÉREZ BRIGNOLI, *Historia contemporánea de Costa Rica* (Mèxic: FCE, 1997) (2a reimp., 2002).

Pel que fa la figura i al pensament del president: Rosa SERRANO, *José Figueres Ferrer: el hombre que transformó un país* i els mateixos treballs del president, com el de Francisco Antonio PACHECO, "Presentación", a *Cartas a un ciudadano* (San José de Costa Rica: Universidad Estatal a Distancia, 2003); *Mensaje inaugural* (San José: Imprenta Nacional, 1953) i *La pobreza de las naciones* (San José: EUNED, 1973).

*Creu de
Sant Jordi
2016*

Revista de Catalunya

*Fundada per Antoni Rovira i Virgili
Dirigida per Agustí Pons*

309

Gener · Febrer · Març de 2020